

րենց շրջապատած կազակների վրա ուժեղ կրակ բացած 90 պարսիկներին անձնատուր լինել»¹⁰։

Հայկական աշխարհազորային ջոկատի քաջակորով հրամանատար Մ. Վեքիլյանն իր «ցուցաբերած գերազանց հերոսության» համար արժանացավ պարգևի և ստացավ պրապորշիկի աստիճան։

1826 թ. Շամքորի նշանավոր ճակատամարտում գեներալ-լեյտենանտ Վ. Մադաթովի ղորաբանակում բազմաթիվ հայ աշխարհազորայիններ աչքի ընկան իրենց անձնազոհությամբ և հերոսությամբ։ Նրանք շարունակեցին մնալ Մադաթովի ղորաբանակում և մասնակցություն ունեցան Ղարաբաղում մղված մարտերին։

Եիրակում ու Փամբակում, Զանգեզուրում ու Ղարաբաղում և այլուր թըշնամու դեմ անձնազոհ կերպով կռվում էին նաև շատ հայ կանայք։ Երկար ժամանակ Փամբակ—Լոռիում ժողովրդի մեջ տարածված ավանդազրույցը պատմում է Հասան խանի հրոսակախմբերի դեմ համամիջի գեղջկուհի Մանուշակի մղած անձնազոհ կռվի և հերոսական մահվան մասին։ Ղարաբաղում թըշնամու դեմ մղված մարտերում ցուցաբերած հերոսության համար համաժողովրդական սիրո ու հարգանքի արժանացավ հայ գեղջկուհի Հաթային։ Վ. Պոտտոն նկարագրելով 1826 թ. Ղարաբաղի հայերի անձնուրաց պայքարը թշնամու դեմ, գրում է. «...նույնիսկ նրանց կանայք հանդիսանում էին հերոսուհիներ, և նրանցից մեկի, Հաթայիի անունը, գիտեք այն ժամանակ ամբողջ Ղարաբաղը»¹¹։

Այսպիսով, որքան մոտենում էր Արևելյան Հայաստանի ազատագրումը պարսկական խաների լծից, այնքան ավելի էր զանգվածային դառնում և ուժեղանում հայերի օգնությունը ռուսական բանակներին։ Ընդհանուր թըշնամու դեմ մղված կռիվներում կռիվում ու ամրապնդում էր հայ աշխարհազորայինների ու ռուս զինվորների զինակցությունը։

2. ԵՐԵՎԱՆԻ ԳՐԱՎՈՒՄԸ

Կովկասյան հատուկ կորպուսի հրամանատարությունը 1826—1827 թթ. ձմռանը լարված նախապատրաստություն էր տեսնում Երևանի վրա արշավելու համար։ Մշակվում և ռուսական բանակի զլխավոր շտաբի կողմից հաստատվում է երևանյան արշավանքի ռազմական գործողությունների պլանը։ 1827 թ. գարնան սկզբներին ավարտվում են արշավանքի նախապատրաստությունները։ Սակայն, գեներալ Երմոլովին չլիճակվեց զլխավորել Երևանյան արշավանքը։ Դեկաբրիստների ապստամբությունից հետո Նիկոլայ I-ը անվստահությամբ էր վերաբերում Երմոլովին և առիթներ էր որոնում նրան ավելի վստահելի մարդով փոխարինելու համար¹²։ Եվ ահա 1827 թ. մարտի 28-ին Նիկոլայ I-ի հրամանով Երմոլովը ազատվում է Կովկասի կառավարչապետի և Կովկասյան հատուկ կորպուսի հրամանատարի պաշտո-

¹⁰ ՍՄՇՄ ԿՊՌՊԱ, ֆ. ՌԳԱ, գ. 6218, թ. 19։

¹¹ В. Потто, *նշվ.*, էջ 64։

¹² М. В. Нечкина, А. С. Грибоедов и декабристы, М., 1947, стр. 187, 189, 202.

նից ու նրա փոխարեն նշանակվում է գեներալ-ադյուտանտ Ի. Յ. Պասկե-վիչը:

Տեղեկություն ունենալով ռուսական կորպուսի՝ Երևանյան արշավանքի նախապատրաստությունների մասին, Ֆաթհ-Ալի շահը և Աբաս-Միրզան անգլիացիների օգնությամբ արագորեն վերակազմում ու վերազինում են իրենց բանակները և պատրաստվում դիմադրելու ռուսներին: Դիմադրության էր նախապատրաստվում նաև Երևանի սարդար Հյուսեին-Ղուլի խանը, որն իր իշխանության տարիներին (1807—1827) մեծ ազդեցություն էր ձեռք բերել պարսկական կառավարող շրջաններում և դարձել էր լիովին ինքնիշխան¹³: Հայերին համարելով ռուսների դաշնակից, նա առավել սաստկացրեց հալածանքներն ու բռնությունները: Պատերազմի ժամանակ խանն իր տիրապետության տակ եղած հայերին զանգվածորեն տեղահան արեց և քեց Պարսկաստանի խորքերը, իսկ շատերին էլ փակեց Երևանի բերդում՝ կողոպտելով նրանց ունեցվածքը, ավերելով պապենական բնակավայրերը:

Երևանի սարդարը համառ ու երկարատև պաշտպանության վճիռ ընդունելով, արագորեն ամրացնում է Երևանի ու Սարդարապատի բերդերը, ներանց կայազորները համալրում Պարսկաստանից ուղարկված սարքազների թարմ ուժերով և կուտակում զենքի, զինամթերքի ու պարենի մեծ պաշարներ:

1827 թ. սկզբին Կովկասյան հատուկ կորպուսը սկսում է Երևանյան երրորդ և վերջին արշավանքը: Մինչև կորպուսի գլխավոր ուժերի Երևան հասնելը, էջմիածնում զենքի-զինամթերքի ու պարենի անհրաժեշտ պաշարներ կուտակելու և Երևանի գրավումը հաջողությամբ նախապատրաստելու նըպատակով, ապրիլի 2-ին Կովկասյան կորպուսի մի զորաբաժին (որի կազմում կար 3200 հետևակ, 1200 հեծյալ զինվոր և 16 դաշտային հրանոթ)¹⁴ գեներալ Կ. Բենկենդորֆի հրամանատարությամբ ու Ներսես Աշտարակեցու ուղեկցությամբ, դուրս գալով Բորչալուից, մի քանի օրում հասնում է Զալալ-օղլի, ապա ապրիլի 7-ին Փամբակ—Ապարանի վրայով շարժվում դեպի էջմիածին ու Երևան: Բենկենդորֆի զորախումբը, դիմադրության չհանդիպելով, ապրիլի 13-ին գրավում է էջմիածինը, որովհետև պարսկական փոքրաթիվ կայազորը, լսելով ռուսական զորքերի մոտենալու լուրը, վաղօրոք հեռացել էր այնտեղից:

Էջմիածնի հայերը ռուսական զորքին խանդավառ ընդունելություն ցույց տվեցին: Ապրիլի 23-ին Բենկենդորֆի զորախումբը, դուրս գալով էջմիածնից, շարժվում է առաջ և չորս օր տևող մարտերից հետո, ապրիլի 27-ին պաշարում Երևանի բերդը: Գեներալ Բենկենդորֆի գլխավորած զորքերի ռազմական գործողություններով սկիզբ դրվեց ռուս-պարսկական պատերազմի նոր էտապին:

¹³ И. Шопен, *Истор. зап.*, № 449, 2-й изд. Закавказья, Очерки истории, *Сам.* 2, № 313.

¹⁴ Сб. А. Щербатов, Генерал-фельдмаршал князь Паскевич, его жизнь и деятельность, т. II, СПб., 1890, стр. 269, 270.

* * *

Ռուսական բանակի երևանյան այս արշավանքը հայ ժողովրդական զանգվածներին պարսկական խաների տիրապետությունից ազատագրվելու նոր, իրական հույսեր ներշնչեց, Հայ առաջավոր մարդիկ եռանդուն գործունեություն ծավալեցին ուժեղացնելու հայերի օգնությունը Կովկասյան կորպուսին։ Դրանցից մեկն էր արքեպիսկոպոս Ներսես Աշտարակեցին, որը 1814 թ. վարում էր Վրաստանի հայոց հոգևոր թեմի առաջնորդի պաշտոնը։ Նա դեռևս Դավիթ—Դանիելյան պայքարի տարիներին աչքի ընկավ որպես Դանիելի ազդեցիկ կողմնակից և ռուսական կողմնորոշման ջերմ պաշտպան։ Որպես Վրաստանի հայոց հոգևոր թեմի առաջնորդ, Թիֆլիս գալուց հետո նրա առջև բացվում է ազատ ու համարձակ գործունեության ասպարեզ։

Գործելով Կովկասի հասարակական-քաղաքական կյանքի խոշոր կենտրոն Թիֆլիսում, Ներսես Աշտարակեցին մեծ հեղինակություն է վայելում։ Նվդա ոչ միայն նրա անձնական ընդունակությունների, եռանդի ու կազմակերպչական մեծ կարողությունների շնորհիվ, այլև այն բանի, որ նա անմիջական շփման մեջ էր ու սերտ կապեր ուներ Կովկասի ռուսական ղեկավորական և քաղաքացիական իշխանությունների ու ղեկավար գործիչների հետ։ Բացի այդ, Թիֆլիսում գործելը մեծապես նպաստում է Ներսեսի հեղինակության բարձրացմանը նաև այն պատճառով, որ տեղի հայաբնակ զաղութը ձեռք էր բերում խոշոր ազդեցություն հայ կյանքում։ Եթե այս ամենին ավելացնենք և այն, որ ծերացած ու թուլակամ Սփրեմ կաթողիկոսը 1821 թ. հեռանալով էջմիածնից, հաստատվել էր Հաղպատի վանքում և լիովին գտնվում էր Ներսես Աշտարակեցու ազդեցության տակ, ապա պարզ կդառնա վերջինիս գրաված տեղն ու դիրքը ոչ միայն կրոնական, այլև ժամանակի հայ հասարակական-քաղաքական կյանքում։ Ներսես Աշտարակեցուն եռանդուն գործունեության էր մղում ռուսական զինքի օգնությամբ հայ ժողովրդին թուրքական և պարսկական լծից ազատագրելու հեռանկարը։ Ուստի, գործի դնելով կազմակերպչական իր ողջ ունակություններն ու եռանդը, նա ձգտում էր հաջողությամբ պսակել Կովկասյան հատուկ կորպուսի երևանյան արշավանքը։

Ներսես Աշտարակեցու հետ միասին հայրենանվեր գործի լծվեց նաև ականավոր հասարակական գործիչ, Ներսիսյան դպրոցի տեսուչ, բանաստեղծ Հարություն Ալամդարյանը։ Նրանք ոչ միայն գործարար մասնակցություն ունեցան երևանյան նոր արշավանքի նախապատրաստական աշխատանքներին, այլև ձեռնամուխ եղան Թիֆլիսում հայկական կամավորական գումարտակների ստեղծմանը, որպեսզի առավել գործուն ևազմական օգնություն ցույց տան Կովկասյան կորպուսին։ Ռուսական հրամանատարությունը սիրով ընդառաջեց հայերի այդ ցանկությանը, նկատի ունենալով պատերազմական նախորդ գործողությունների ժամանակ հայ աշխարհազորայինների Կովկասյան կորպուսին ցույց տված ռազմական օգնության նշանակությունը։

Հայկական գումարտակների կազմակերպման համար մշակվեց 34 հոդվածից բաղկացած հատուկ «Առաջադրություն»¹⁵, որը հաստատվեց ռու-

¹⁵ «Предположения для сформирования армянских батальонов», տե՛ս ՄՄՄ ԿԳՌԱ, ֆ. ՌԳԱ, գ. 4336, ք. 2—5։

սական բանակի գլխավոր շտաբի կողմից: Ըստ «Առաջադրութեան» հայկական գումարտակ կարող էին ընդունվել կամավոր ցանկութեամբ՝ 18 տարեկանից ոչ փոքր և 30 տարեկանից ոչ մեծ տղամարդիկ, որոնք առողջ էին և կարող էին դիմանալ արշավանքի դժվարութիւններին: Գումարտակը նախատեսվում էր հետևյալ կազմով՝ 1 շտաբս-սպա, 2 կապիտան, 2 շտաբս-կապիտան, 4 պորուչիկ, 4 պողպորուչիկ, 1 զանձապահ, 1 համհարզ, 4 փողհար, 4 թմբկահար, 80 ենթասպա, 800 շարքային և 40 արտաշարային ֆուտլեյտորներ: Գումարտակի հրամանատարը պետք է ունենար շտաբս-ըսպայի կամ կապիտանի աստիճան և ազգութեամբ լիներ հայ: Գումարտակի հագուստն էր՝ կանաչ գույնի մահուդե շեկմետ՝ ծալվող թևերով, մուգ գույնի բուրմեթից արխալուղ, գդակ և յափնջի: Գումարտակի զորայինները պարտավոր էին, ինչպես ընդունված էր ռուսական բանակում, հավատարիմ ծառայության երդում տալ:

Հայկական գումարտակների կազմակերպման «Առաջադրութիւնում» մանրամասնորեն նշված էին նաև զորայինների սպառազինութեան, ծառայության կարգի և ռազմական կարգապահութեան կանոնները: Ուշագրավ է, որ ըստ մշակված «Առաջադրութեան», գումարտակները պետք է ունենային իրենց հատուկ ազգային զինադրոշմները, իսկ հրամանները տրվելու էին հայերեն: «Առաջադրութեան» 14-րդ հոդվածով նախատեսվում էր, որ զորայինները «...հատուկ գերազանցության համար կներկայացվեն պարգևատրման՝ ստանալու իսկական առաջին սպայական աստիճան»:

Վ. Մազարով

3-րդ հոդվածը վերաբերում էր կամավորների ու նրանց ընտանիքների արտոնություններին: Կամավորները ծառայության ամբողջ ժամանակաշրջանում իրենց կանանց ու երեխաների հետ ազատվում էին բոլոր հարկերից ու պարհակներից: Իսկ 4-րդ հոդվածի համաձայն զորայիններին իրավունք էր վերապահվում ռուս-պարսկական պատերազմի ավարտից հետո վերադառնալ իրենց տները: Կամավորական գումարտակների կազմակերպման լուրջ հայերն ընդունեցին բոլոր խանդավառութեամբ: Թիֆլիս էին գալիս ռազմաթիվ երիտասարդներ և ցանկություն հայտնում մտնել նրանց շարքերը:

1827 թ. մարտի 30-ին Թիֆլիսում կայացավ հայ առաջին կամավորների զորահանդեսը, իսկ մայիսի 15-ին Թիֆլիսի հայկական վանքում առաջին գումարտակին (գրականության մեջ գործ է ածվել նաև «Հայկական

գունդ») հանձնվեց հատուկ պատրաստված զինադրոշ: Կամավորների երգման արարողությունից հետո Հարություն Ալամդարյանը նրանց դիմեց հայրենասիրական ջերմ խոսքով, կոչ անելով «Մինչև արյան վերջին, կաթիլը սատար լինել մեր ամենասիրելի հայրենիքի վերականգնմանը՝ դարավոր ավերակներին»:

Հայկական կամավորական զամառտակներից մեկի զինադրոշը, 1827 թ.

Մայիսի 17-ին կամավորական առաջին գումարտակը՝ կազմված 117 զորայիններից, շտաբս—կապիտան Սումբատովի հրամանատարությամբ մեկնեց էջմիածին՝ գործող զորքին միանալու: Այդ մասին Թիֆլիսի զինվորական գեներալ-նահանգապետ Սիպյագինը ռուսական բանակի գլխավոր շտաբի պետ գեներալ Դիրիշին պաշտոնական զեկույցով հայտնում էր. «... Առաջին գումարտակը, թվով 117 մարդ, արդեն կազմակերպված, պատշաճ կարգով սպառազինված և մատակարարված արշավի համար ամեն ինչով, կորպուսի պարոն հրամանատարի հրամանի համաձայն, այսօր Թիֆլիսից ուղարկված է էջմիածին՝ գործող բանակին միանալու համար»¹⁶: Հունիսի 2-ին ռազմաճակատ մեկնեց երկրորդ գումարտակը (կազմված 100 կամավորներից), իսկ օգոստոսի 21-ին՝ երրորդ գումարտակը: Երրորդ գումարտակի կազմակերպման ու ռազմաճակատ մեկնելու մասին Սիպյագինը գեներալ Դիրիշին գրում

¹⁶ ՍՍՀՄ ԿՊՌԱ, ֆ. ՌԳԱ, գ. 4336, թ. 6:

էր: «...Այստեղ կազմավորված հայկական երրորդ գումարտակը թվով 67 մարդ, պաշտոնաթող կապիտան Բեքուրովի հրամանատարությամբ, այս ամսի 21-ին, անհրաժեշտ ամեն ինչով ապահովված, ուղևորվեց դեպի Երևան, ըստ տրված երթուղու, գնեհրալ-լեյտենանտ Կրասովսկու ղորախմբին միանալով համար»¹⁷:

Թիֆլիսից Երևան մեկնելու ճանապարհին հայկական կամավորական ղորախմբերը համալրվում էին հարյուրավոր հայ երիտասարդներով ու փոքրիկ ջոկատներից վերածվում գումարտակների ու գնդերի:

Առաջին գումարտակի համալրման մասին գրում էին. «Սույն մայիսի 17-ին նրանք (առաջին գումարտակի ղորայինները—խմբ.) Թիֆլիսից դուրս եկան և ուղևորվեցին Երևան: Ճանապարհին տեղական բնակիչներից նույնպես շատ հայեր կազմ ու պատրաստ միանում են իրենց եղբայրներին: Զոկատը թվով հասնում էր մինչև 1000 մարդու՝ բալորն էլ հայեր: Բոլորը տոգորված են հավատարմության և նվիրվածության ոգով»¹⁸: Նույնպիսի մեծ համալրում ստացան նաև երկրորդ ու երրորդ ջոկատները:

Թեև հայկական կամավորական ջոկատները կարճ ժամանակում կազմակերպվեցին ու անմիջապես մեկնեցին ռազմաճակատ և այդ պատճառով չկարողացան ձեռք բերել պատշաճ ռազմական պատրաստություն, այնուամենայնիվ, ամենքն էլ հիանում էին նրանց կարգապահությամբ, մարտունակությամբ, կռիվներում ցուցաբերած անձնազոհությամբ:

Ռուս—պարսկական երկրորդ պատերազմի մասնակից գեներալ Ն. Մուրավյովը հայկական առաջին ղորաջոկատի մասին գրել է. «Հայկական դրուժինային տրվեց Թիֆլիսում պատրաստված մի զինադրոշ: Նա արշավանքի դուրս եկավ հոժարակամ և արտասովոր եռանդով, ունենալով երիտասարդ զինվորի ոգի... Զինված լինելով սվինավոր հրացաններով, նա կանոնավոր զորքի տեսք ուներ, ենթարկվում էր հրամանատարությանը, շարք էր կանգնում և գրանցվում էր մատյաններում... Այս նոր զորքը լավագույն հույսեր է ներշնչում, որ կգա ժամանակ, երբ կարելի կլինի մի պատկառելի կորպուս կազմել տեղական զորքերից, որոնք կարող կլինեն փոխարինել այստեղ, Վրաստանում կլիմայի հետևանքով մեռնող ռուսներին»¹⁹: Հայկական կամավորական դրուժինակների կազմակերպումով ավելի ծավալուն դարձավ և առավել կազմակերպված բնույթ ստացավ հայերի ռազմական օգնությունը Երևան արշավող Կովկասյան կորպուսին:

Մայիսի 13-ին Կովկասյան կորպուսի գլխավոր ուժերը գեներալ Պասկևիչի հրամանատարությամբ դուրս գալով Շուլավերից՝ հունիսի 8-ին հասան էջմիածին: Կորպուսի գլխավոր ուժերը (չհաշված Բենկենդորֆի ղորախումբը) կազմված էին 4800 հետևակ, 3800 հեծյալ զինվորներից ու 26 թնդանոթից²⁰, Գեներալ Պասկևիչը, անձամբ ծանոթանալով Երևանի բերդի պաշարման սլայմաններին, հանգեց այն եզրակացության, որ գրոհով հնարավոր չէ

17 ՍՄՁՄ ԿՊՌՊԱ, ֆ. ՌԳԱ, գ. 4336, ք. 14:

18 Նույն տեղում, գ. 4338, ք. 37—38:

19 Г. Эзов, Сношения Петра Великого с армянским народом, СПб., 1898, стр. СХХVI.

20 Ск'ю А. Щербатов, изд. 2-е, т. 2, 269, 270:

բերդը գրավել: Դրա համար հարկավոր էր պաշարողական ծանր հրետանի, որը դեռևս Թիֆլիսից տեղ չէր հասել: Ուստի Պասկևիչը Բենկենդորֆի զորախումբը միացնում է Կորպուսի գլխավոր ուժերին, Երևանի բերդի պաշարումը հանձնարարում գեներալ Ա. Ի. Կրասովսկու գլխավորած 20-րդ դիվիզիային, իսկ ինքը հունիսի 19-ին, Կորպուսի գլխավոր ուժերով, շարժվում է դեպի Նախիջևան: Նա ծրագրում է նախքան Արարատյան դաշտի շոգերը սկսվելը, գրավել Նախիջևանը և Արասաբադ բերդը, Երևանը կտրել Պարսկաստանից, դրանով իսկ դուրացնել նրա գրավումը և հարկադրել Ֆաթհ-Ալի շահին հաշտություն կնքել:

Ռուսական կորպուսի գործողությունները Նախիջևանի ուղղությամբ պրասակվեցին հաջողությամբ: Գառնի-չայի և Վեդի-չայի շրջակայքում ծավալված հաղթական կռիվներից հետո, հունիսի 26-ին ռուսական կորպուսը առանց դժվարության գրավեց Նախիջևանը և հուլիսի 1-ին պաշարեց Արաքսի ափին անգլիական ռազմական մասնագետների օգնությամբ կառուցված Աբասաբադ բերդը:

Պաշարված Աբասաբադին 12 հազար զորքով օգնության շտապեց Աբաս-Միրզան: Ռուսական կորպուսի հրամանատարությունը, նախաձեռնությունն իր ձեռքը պահելու նպատակով, հուլիսի 5-ին կորպուսի գլխավոր ուժերով անցնում է Արաքսը և Ջևան-Բուլաղի մոտ ճակատամարտ տալիս Աբաս-Միրզայի զորքերին: Ճակատամարտն ավարտվում է ռուսական զորքերի փայլուն հաղթանակով: Կրելով խոշոր կորուստներ՝ պարսկական բանակը փախուստի է դիմում:

Ջևան-Բուլաղի հաղթական ճակատամարտից երկու օր հետո, հուլիսի 7-ին, Աբասաբադի պարսկական բերդապահ կայազորը անձնատուր եղավ: Աբասաբադում ռուսները գերեցին երեք հազար սարքազ՝ իրենց հրամանատարների հետ, գրավեցին 18 թնդանոթ, հազար փութ վառոդ և կենսամթերքի հարուստ պաշարներ²¹: Աբասաբադ բերդի գրավման համար մղված ճակատամարտում ռուսական զորքերի շարքում վրձվում էր նաև 100 հոգուց բաղկացած հայկական աշխարհազորային մի ջոկատ²²:

Ռազմական գործողությունները ռուսների համար աննպաստ էին զարգանում Երևանի մոտ: Բերդը գրավելու գեներալ Կրասովսկու դիվիզիայի գործադրած ջանքերն ապարդյուն անցան, որովհետև Երևանի բերդի պարիսպները կործանելու համար Թիֆլիսից ծանր հրետանին դեռևս տեղ չէր հասել: Բացի այդ, սկսվել էին Արարատյան դաշտի շոգերը և հազարից ավելի զինվորներ շարքից դուրս էին եկել հիվանդությունների պատճառով: Ուստի, նախքան Թիֆլիսից օգնական լրացուցիչ ուժերի հասնելը, Պասկևիչը թույլտվությամբ Կրասովսկին դադարեցնում է Երևանի բերդի պաշարումը և հուլիսի 1-ից զորքին հանգիստ տալիս Ապարանի սարահարթում: Իսկ փոխզենդապետ Լինդենֆելդերի հրամանատարությամբ էջմիածնում թողնում է մի գումարտակ, 5 թնդանոթ և 100 հեծյալ աշխարհազորայինների՝ վանքը և զինվորական հոսպիտալը պաշտպանելու համար:

²¹ Մտենադարան, Կաթ. դիվան, թղթ. 55, վավ. 114ա:

²² Տե՛ս ՍՍՀՄ ԿՊՌՊԱ, ֆ. ՌԳԱ, գ. 4316, ք. 3—4:

Նախիջևանը և Արասաբազը կորցնելով, Արաս-Միրզան, իր ուժերը վերադասավորելու նպատակով, դիմում է խորամանկության, հաշտության բանակցություններ վարելու պատրվակով զինադադար է խնդրում։ Օգտվելով ժամանակավոր զինադադարից, գեներալ Պասկևիչը որոշ զորամասեր թողնում է Նախիջևանի և Արասաբազի պաշտպանության համար, իսկ կորպուսի գլխավոր ուժերին հուլիսի 18-ից հանգիստ է տալիս Ղարաբաբայի լեռնալանջերում։ Այնուհետև, Արաս-Միրզայի հետ հաշտության բանակցություններ վարելու նպատակով, հուլիսի 20-ին Կարազիադինի պարսկական զորակայանն է ժամանում գեներալ Պասկևիչի ներկայացուցիչ Ա. Ս. Գրիբոյեդովը, որն ամբողջ պատերազմի ընթացքում գտնվում էր Կովկասյան կորպուսում և հաջողությամբ վարում նրա դիվանագիտական գործերը²³։ Արաս-Միրզան, հաշտություն կնքելու անկեղծ ցանկություն չունենալով, ձախողում է հուլիսի 21-ին սկսված բանակցությունները և, օգտվելով ռուսական կորպուսի ժամանակավոր հանգստից, խախտում զինադադարը ու օգոստոսի 4-ին 30 հազարանոց զորքով անցնում Արաքսի ձախ ափը և սկսում հարձակողական գործողություններ։ Նա ծրագրում էր գրավել էջմիածինը, ոչնչացնել Կրասովսկու դիվիզիան, ապա շարժվել դեպի Թիֆլիս, Նիսսավետպոլ և Ղարաբաղ։ Դրանով նա կամենում էր հարկադրել Պասկևիչին հրաժարվել Թավրիզի վրա արշավելու մտադրությունից և վերադառնալ՝ ռուսական սահմանները պաշտպանելու։

Դեպքերը զարգանում են մեծ արագությամբ։ Օգոստոսի 6-ին Արաս-Միրզայի բանակը գրավում է Աշտարակը, ապա, առաջ շարժվելով, օգոստոսի 15-ին պաշարում է էջմիածինը և նույն գիշերը սկսում նրա հրետանային ուժերի դեմ ռաբաթությունը։

Հակառակորդի անակնկալ հարձակումը և էջմիածինը կործանելու նրա սպառնալիքներն անկարող եղան ընկճել էջմիածնի ռուսական կայազորի և տեղի հայ աշխարհազորայիների հաստատակամությունը։ Ժողովելով իրենց ողջ ուժերը, նրանք արիաբար դիմադրում են մեծաքանակ թշնամուն։ Հայ սուրհանդակների միջոցով ստանալով էջմիածնի պաշարման լուրը, գեներալ Կրասովսկին էջմիածինը և նրա կայազորը փրկելու համար Ապարանի ճամբարից վերցնում է շուրջ երեք հազար զինվոր, այդ թվում 100 հայ ու 40 վրացի աշխարհազորայիներ և օգոստոսի 16-ին շարժվում դեպի Աշտարակ—էջմիածին²⁴։ Օգոստոսի 17-ին, Օշական գյուղի մոտ, Կրասովսկու և Արաս-Միրզայի բանակները հանդիպում են իրար։ Սկսվում է արյունալի մի կռիվ, որը պատմության մեջ մտավ «Օշականի ճակատամարտ» անունով։ Արաս-Միրզան աշխատում էր փակել Կրասովսկու զորադնդի ճանապարհը դեպի էջմիածին, շրջապատել, ոչնչացնել նրան ու ճանապարհ բացել Թիֆլիս շարժվելու համար։ Իսկ ռուս զինվորները և հայ աշխարհազորայիները, չնայած ծայրահեղ հոգնածության, քաղցին ու ծարավին, կռվում էին մեծ խիզախությամբ։ Մի քանի ժամից պատերազմի դաշտը ծածկվում է թշնամու դիակներով, բայց նոսրանում էին նաև ռուսական զորագնդի շարքերը։

23 Տե՛ս Վ. Ա. Պարսամյան, Ա. Ս. Գրիբոյեդովը և հայ-ռուսական հարաբերությունները, Երևան, 1947, էջ 51, նույնը տե՛ս Н. Ениколопов, Грибоедов и Восток, Ереван, 1954.

24 ՍՍՀՄ ԿՊՌՊԱ, ֆ. ՌԳԱ, գ. 4318, ք. 1—4.

Օշականի ճակատամարտին էջմիածնից տագնապով հետևող ներսես Աշտարակեցին գրել է. «Ամսի 17-ին, երբ լուսացավ... մոտ ժամի 8-ին երեվեցավ ուսական բանակը Աշտարակի դիմացը, իսկ պարսից զորքը պատրաստ վիճակի մեջ դրվեց Օշականի գետակի եզրքին, և երբ ուսաց զորքը մոտեցավ նրանց, սկսեցին նախ թնդանոթ արձակել և ապա շափազանց սաստկացավ ահեղատեսիլ պատերազմը, սկսած ժամը ութից մինչև ժամը 5-ը, կեսօրից հետո:

Որպես հավաստում են, թշնամու բանակը թվով 30000 էր, բաղկացած 9000 հետևակից և 21000 հեծյալներից: Թնդանոթների թիվը՝ 24, որից երեքը՝ բավական մեծ: իսկ ուսաց բանակը 3000-ի մոտ 12 թնդանոթով... երկու կողմից, այլ ավելի շատ պարսից կողմից արձակվեցին թնդանոթներ, ոչ պակաս քան 700:

Ասում են այդ կովում պարսիկներից մեռան ավելի քան 3500, իսկ վիրավոր շատ ավելի...»²⁵:

Կանգ չառնելով խոշոր կորուստների առաջ, Աբաս-Միրզան աստիճանաբար ուսական զորագունդը օղակելու վտանգ է ստեղծում: Այդ ծանր պահին հանկարծ պարսկական զորքերի գլխին որոտում է հրանոթի հզոր համազարկը: Պարսիկները սկսում են խուճապահար նահանջել, կարծելով, թե Կրասովսկու զորագնդին օգնության են հասել օթանդակ ուժեր՝ ծանր հրետանիով: Սակայն ուսական զորքին ոչ մի ուժ օգնության չէր եկել: Դա բռնությունամբ պարսկական բանակ քշված նորքեցի նշանավոր թնդանոթաձիգ Հակոբ Հարությունյանն էր, որ տեսնելով ուսական զորագնդի աղետալի վիճակը, իր կյանքը վտանգելով, անգլիական նոր ծանր թնդանոթն ուղղում է պարսկական զորաշարքերի դեմ: Մինչև թշնամին ուշքի կգար և կհասկանար կատարվածը, Կրասովսկու զորագունդը ճեղքում է հակառակորդի շղթան և մտնում էջմիածին: Հակոբ Հարությունյանը փորձում է փախչել և միանալ ուսական զորքին, սակայն էջմիածնի մատուլցյաներում բռնվում է ու ենթարկվում հրեշավոր խոշտանգումների: Պարսիկ սատրապները փորում են նրա աչքերը, կտրում քիթը, շրթունքները, ականջներն ու կրունկները²⁶: Որոշ ժամանակ անց Հարությունյանը ուշքի գալով, մի կերպ հասնում է էջմիածին, որտեղ սկսում են բուժել նրա վերքերը: Հակոբ Հարությունյանին իր ցուցաբերած սխրագործության համար ուսական կառավարությունը սահմանեց տարեկան 100 ուրլի ցմահ կենսաթոշակ²⁷: իսկ հայերը, ի հավերժացումն Օշականի ճակատամարտում զոհված ուս զինվորների հիշատակի, էջմիածնից չորս կիլոմետր հեռավորության վրա 1833 թվականի մայիսի 9-ին, մեծ հանդիսավորությամբ հիմք դրեցին մի հուշարձանի, որի կառուցումն ավարտվեց 1834 թվականին:

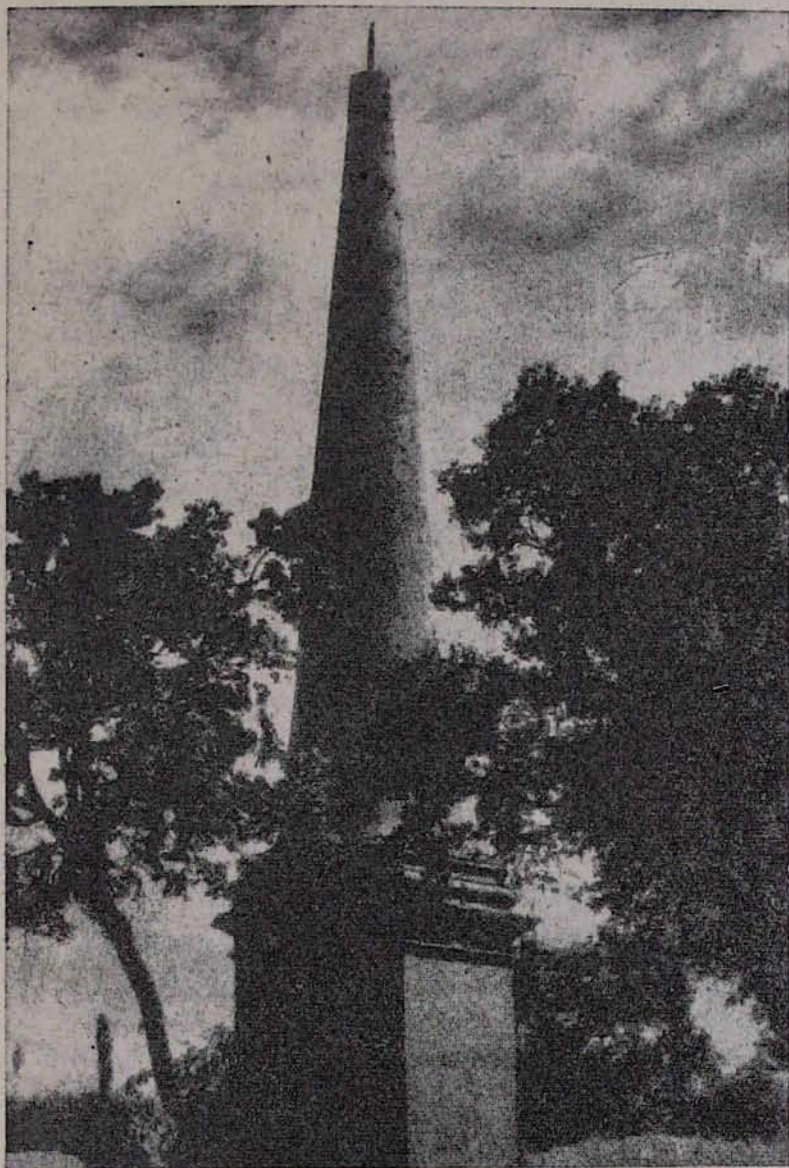
Չնայած Օշականի ճակատամարտում Կրասովսկու զորագունդը բազմաթիվ զոհեր տվեց, բայց ձախողեց Աբաս-Միրզայի՝ էջմիածինը գրավելու և Թիֆլիս շարժվելու պլանը:

25 Մատենադարան, Կաթ. դիվան, Թղթ. 55, վավ. 150:

26 Վրացական ՍՄՆ ԿՊՊԱ, ֆ. 8, գ. 1902, ք. 7—8, 27—28:

27 Տե՛ս Ա. Նրիցյան, նշվ. աշխ., էջ 293—294:

Տեղեկանալով Օշականի ճակատամարտի մասին, Պասկևիչը Նախիջևանում գններալ Գ. Էրիսթովի հրամանատարության տակ թողնելով մի շորագունդ, կորպուսի գլխավոր ուժերով շարժվում է դեպի Էջմիածին՝ Աբաս-Միրզայի բանակը Արաքս գետի աջ ափը շարտելու և Սարգարապատի ու Նրեվանի բերդերի գրավումը փութացնելու համար։ Իսկ Աբաս-Միրզան իր հերթին, ստանալով Կովկասյան կորպուսի գլխավոր ուժերի էջմիածին շարժե-

Օշականի ճակատամարտի հերոսների հիշատակին կառուցված հուշարձանը

լու լուրը, շտապում է ճողդալու Արաքսի մյուս ափը: Սեպտեմբերի 5-ին Պասկելի զորաբանակը հասավ էջմիածին, իսկ 12-ին՝ ռուսական զորքը երկու զորասյունով շարժվում է Հյուսիս-Ղուլի խանի օրոք կառուցված Սարդարապատի բերդի վրա, որի պաշտպանությունն իր ձեռքն էր առել Հասան խանը: Սեպտեմբերի 13-ին Սարդարապատ հասավ գեներալ Կրասովսկին, բերելով Քիֆլիսից տեղ հասած ժանր հրետանին: Աստիճանաբար բերդին են մոտենում նաև կորպուսի մյուս զորամասերը:

Սեպտեմբերի 16-ից ռուսական թեթև հրետանին սկսեց Սարդարապատի բերդի ուժեղացումը: Երկու օր հետո գործի դրվեց նաև ժանր հրետանին: Սեպտեմբերի 19-ին փլվում է բերդի հարավային պարիսպը: Հասան խանը զգալով, որ այլևս անկարող է շարունակել բերդի պաշտպանությունը, նույն գիշերը, իր մի քանի թիկնապահների հետ դիմում է փախուստի: Նրա օրինակին են հետևում բերդապահ զինվորներից շատերը: Ռուսական կորպուսը, սեպտեմբերի 19-ի լույս 20-ի գիշերը, գրավում է Սարդարապատի բերդը: Նրա պարիսպների մեջ փակված հայերը շերմորեն դիմավորեցին ռուսական զորամասերին: Սարդարապատում ռուսների ձեռքն ընկավ 13 թնդանոթ, մեծ քանակությամբ վառոդ, ումբ, 14 հազար շետվերտ ցորեն (շետվերտ—ռուսական հին չափ է, հավասար է 209,9 լիտրի), զգալի քանակությամբ բամբակ և այլ ավար: Հաղթանակը Սարդարապատի ճակատամարտում Պասկելիին հնարավորություն ընձեռեց կորպուսի գլխավոր ուժերը շարժել Երևանի վրա:

Երևանի պաշտպանության համար հուսակետուր ճիգեր է գործադրում Հյուսիս-Ղուլի խանը: Նա բերդապահ զորքի հրամանատարությունը հանձնում է Հասան խանին, իսկ ինքը, փոքրաթիվ ուժերով, հեռանում է բերդից, նպատակ ունենալով հավաքել 8—9 հազար հեծյալներ և բերդը պաշարող ռուսական զորամասերին հարվածել թիկունքից: Սակայն ռուսական հրամանատարությունը, ժամանակին կռահելով Սարդարի այդ մտադրությունը, դիմում է հակագործողությունների: Գնդապետ Ն. Ն. Ռաևսկու զորագնդին խնդիր է տրվում՝ հետապնդել Հյուսիս-Ղուլի խանին, ջախջախել նրա ուժերը և անվտանգ դարձնել Երևանը պաշարող զորքերի թիկունքը:

Սեպտեմբերի 21-ին գլխավոր հրամանատարին Ն. Ն. Ռաևսկին հաղորդում էր, որ Երևանի սարդարը, խոշոր կորուստներ կրելով, 1200 հեծյալներով փախավ Բայազետի փաշայության սահմանները, իսկ այնտեղից էլ հեռացավ իսկ: Դրանից հետո ռուսական զորամասերը առաջ շարժվելով, սեպտեմբերի 23-ին դուրս եկան Հրազդանի ափը և հաջորդ օրը պաշարեցին Երևանի բերդը: Երևանի բերդի պարիսպներին է մոտենում նաև ռուսական պաշարողական ժանր հրետանին: Որոշվում է գրոհն սկսել բերդի հարավ-արևելյան կողմից:

Ռուսական ժանր հրետանին սեպտեմբերի 25-ի վաղ առավոտվանից սկսեց ուժեղացնել Երևանի հինավուրց բերդը: Հասան խանը բերդում ուներ 6000 սարբազ և 50-ից ավելի թնդանոթ, բայց դրանք անզոր էին խափանելու հաղթանակի վճռականությամբ լցված ռուս զինվորների ու հայ աշխարհագորայինների գրոհները: Չնայած թշնամու կատաղի դիմադրությանը, բերդից տեղացող հրետանային ու հրացանային կրակին, ռուսական հետե-

վակը, աստիճանաբար առաջ շարժվելով, հասնում է բերդի արտաքին պարիսպներին և սեղմում պաշարման օղակը:

Հրետանային անընդմեջ ուժեղացող ռաբակոծությունների հետևանքով սեպտեմբերի 30-ի, լույս հոկտեմբերի 1-ի գիշերը վերջնականապես կոտրվեց պարսկական կայազորի դիմադրությունը: Բերդից անկանոն կերպով արձակվող հրանոթային և հրացանային կրակն այլևս անկարող էր փրկել դրությունը: Ռուսական հետևակը դիմում է համարձակ գրոհների՝ ներխուժելու բերդը, իսկ 40 թնդանոթներ, միայն սեպտեմբերի 30-ի գիշերը, 1000-ից ավել ռումբ թափեցին նրա ամրությունների վրա՝ պատճառելով մեծ ավերածություններ: Հասան խանի վիճակն առավել ծանրացավ, որովհետև նրա դեմ ապստամբեցին նաև բերդի պարիսպների մեջ բռնված ավելի քան 10 հազար հայեր: Պարսկական կայազորին, գոռոզ Հասան խանի հորդորանքներին հակառակ, տիրել էր անասելի հուսալքություն:

Երևանի հանձնումը ռուսական զորքերին: Նկ. Ռուբոյի

Հոկտեմբերի 1-ի վաղ առավոտյան սկսվեց ռուսական հետևակի վերջին գրոհը, որն ավարտվեց բերդի գրավումով: Հրետանային ուժեղացող ռաբակոծությունից բերդի հարավ-արևելյան պարսպի փլվածքի միջով առաջինը Երևանի բերդը ներխուժեցին լեյբ-գվարդիական հավաքական զնդի վաշտերը²⁸ և գրավեցին նրա հարավ-արևելյան աշտարակը: Նույն այդ ժամանակ գվարդիական զնդի մյուս վաշտերը և զենքերալ Կրասնովսկու զորամասը արագորեն մո-

²⁸ Տե՛ս С. Скрытоцкий, Лейб-гвардии сводный полк на Кавказе в персидскую войну с 1826 по 1828 гг., СПб., 1896, стр. 43.

տեցան բերդի հյուսիսային դարպասներին և այնտեղից ներխուժեցին բերդը։ Գրավելով հյուսիսային դարպասները, Կրասովսկին փակեց թշնամու բերդապահ զորքի փախուստի ճանապարհը։ Նրանցից անմիջապես հետո բերդ մտան նաև ռուսական կորպուսի մյուս զորամասերը։ Պարսկական կայազորը հարկադրված եղավ անձնատուր լինել, իսկ Պարսկաստանում «անպարտելի» անուն հանած գոռոզ Հասան խանը թաքնվեց եղբոր նորակառույց մզկիթում։ Գվարդիական վաշտերը գնեցրալ Կրասովսկու գլխավորությամբ մտան մզկիթ, գերեցին Հասան խանին ու նրա հետ այնտեղ թաքնված մյուս խաներին։

Ռուսները գերի վերցրին բերդապահ կայազորի բոլոր զորահրամանատարներին և կենդանի մնացած ավելի քան 3000 սարքազ։ Երևանում ռուսների ձեռքն ընկավ նաև ռազմական մեծ ավար, այդ թվում 35 թնդանոթ, երկու հաուբից, ութ մորտիր, չորս մարտկոցային հրանոթ, մեծ քանակությամբ արկեր, վառոդ և այլ զենք ու զինամթերք, հակառակորդի բոլոր զորամասերի զինադրոշները, ինչպես և ավելի քան 10 հազար շետվերտ հաշահատիկ²⁹։ Երևանի գրավման մարտերում ռուսներն ունեցան 52 սպանված և վիրավոր։ Այսպիսով, ռուսական զորքերի երրորդ արշավանքը ավարտվեց 1827 թ. հոկտեմբերի 1-ին Երևանի գրավումով։

Հայ ժողովուրդը ցնծագին հրճվանքով ընդունեց Երևանի ազատագրումը պարսիկ խաների ճիրաններից։ Այդ մասին Խ. Աբովյանը, որպես ախանատես, գրել է. «...դժոխքի քանդվիլը մեղավորների համար էս գինը չէր ունենալ, ինչպես Երևանու բերդի առնիլը Հայերի համար»³⁰։ Ապա խոսելով հայ ժողովրդին համակած հրճվանքի ու խնդության մասին, շարունակում է. «Քանի Հայաստան իր փառքը կորցրել էր, քանի Հայք իրանց գլուխն էին թրի տեղ թշնամու ձեռք քցել, էս օրը, էս ուրախությունը չէին տեսել, չէին վայելել»³¹։

Հայերի հետ մեկտեղ բուռն հրճվանք էին ապրում նաև տեղի աղբբեջանցիները։ Այդ մասին Խ. Աբովյանը գրում է. «Երևան թեև տվեց, երբ Ռուսաց զորքը իր մեջը մտան... էն ժամանակվան խաղերը որ հանել ասում էին, հավիտյանս հավիտենից կարող են աշխարհին վկայություն տալ՝ թե թուրք (խոսքը աղբբեջանցիների մասին է — խմբ.) ու Հայ հենց իմացան թե Աստված վեր էկավ, իրանց համար։ Հարիր տեսակ խաղ հայերեն, թուրքերեն Երևանու բաղերն ու ձորերը լսում էին ու հինգ տարեկան երեխեն էլ էսօր ուրախ վախտը ձեռք բերնին ա դնում ու ասում»³²։

Ուշագրավ է, որ Խ. Աբովյանից շատ հետո՝ 1908 թ., հայ մեծ բանաստեղծ Հովհ. Թումանյանը «Երևանի կռիվը և Խ. Աբովյանի Վերք Հայաստանի»-ն իբրև պատմություն իր աշխատության մեջ նույնպես պարսկական տիրապետությունը համարել է կատարյալ «դժոխք» և բարձր գնահատել 1826—1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի նշանակությունը։ Այդ պատերազմով, գրում է Հովհ. Թումանյանը, «Հայ ժողովուրդը ազատվում էր մի դժոխքից,

29 ՏՃՄ ՍՍՀՄ ԿՊՌՊԱ, ֆ. ՌԳԱ, գ. 4292, ք. 1—19, գ. 4312, ք. 197—202.

30 Խ. Աբովյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. III, էջ 179.

31 Նույն տեղում։

32 Նույն տեղում, էջ 177.

որ նրա համար ստեղծել էր պարսկական [կոպիտ ու խավար] բռնակալությունը, մի բռնակալություն, որի վայրագությունը ոչ մի սահման ու չափ չէր ճանաչում, ոչ օրենք, ոչ իրավունք, ոչ խնդիր, ոչ աղաչանք, ոչ [կրոն], ոչ սրբություն, ոչ կայք, ոչ կյանք, ոչ կին, ոչ պատիվ, ոչ ամոթ, ոչ խղճմտանք... Եվ այդ դժոխքի միջնաբերդը Երևանն էր»³³։ Ապա շարունակելով իր միտքը, նա գրում է. «Երևանի առումով Ռուսաստանին միացավ Մասիսի էս կողմը գտնվող հայությունը ու էդ օրվանից հայ ժողովրդի կյանքի ու պատմության մեջ բացվեց մի նոր շրջան։ Կատարվեց (Կովկասի) [հայության դարավոր տենչանքը]»³⁴։

Երևանի գրավմանը մասնակից նախկին դեկաբրիստ Ե. Լաշինովն իր օրագրում նշել է. «Հուլիս է ազատագրված հայերի հրճվանքը։ Սրտից է բռնում նրանց արտահայտած ուրախությունը։ Նրանք իրենց երկիրը հարսանքատան են նմանեցնում, որտեղ հիմա ամեն ինչ ցնծում է»³⁵։

«Երևանի գրավման համար» մեդալը

Մեծ բերկրանքով լսելով Երևանի գրավման լուրը, Հ. Ալամդարյանը այն գնահատում է որպես «...Հայաստան աշխարհի փրկությունը անգութ պարսիկների երկաթե հնոցից»³⁶։

Ռուսական զորքերի կողմից Երևանի գրավման առթիվ Հնդկաստանից իր հայրենակիցներին հղած շնորհավորական նամակում Մեսրոպ Թադիադյանը գրում է. «Աչքներդ լույս, որ մեր քաղցր աշխարհքն պարսից դառն շարանքներից ազատվեց»³⁷։

Պարսկական խաների լծից Երևանի ազատագրման առթիվ բնակչությունը մեծ տոնախմբություն կազմակերպեց, որ տևեց մի քանի օր և ավարտվեց հոկտեմբերի 6-ի պաշտոնական տոնակատարությամբ։ Այդ օրը եկե-

33 Հովհ. Թումանյան, Երկերի ժողովածու, հատ. 6, Երևան, 1959, էջ 256։

34 Նույն տեղում։

35 Մ. Ներսիսյան, Դեկաբրիստները Հայաստանում, Երևան, 1958, էջ 374։

36 Մատենադարան, Կաթ. դիվան, թղթ. 55, վավ. 210։

37 Տ. Հովհաննես Կ. Մկրեան, Կենսագրություն Մեսրոպյայ Դավթեան Թադիադեանց երեվանցույ, Թիֆլիս, 1886, էջ 133։

դեցինեբրում ու մզկիթներում տեղի ունեցան հանդիսավոր արարողություններ: Կեսօրին հրապարակում կայացավ շքեղ զորահանդես, որին ներկա էր քաղաքի ամբողջ բնակչությունը³⁸: Զորահանդեսի սկիզբը և ավարտը ազդարարվեց 101 հրետանային համադարկով: Ի նշանավորումն Երևանի բերդի գրավման, սահմանվեց հատուկ մեդալ, որով պարգևատրվեցին Երևանի գրավման հաղարավոր մասնակիցներ:

Ռուսական զորքերի զորահանդեսը Երևանում 1827 թ.: Նկ. Վ. Մաշկովի

Ո՞րն էր հայերի այդպիսի ուրախության և հրճվանքի պատճառը: Կարծես թե այդ հարցի պատասխանն է կամեցել տալ Ստ. Նազարյանցը, որ գրել է. «...հայերը ճշմարտապես և իրավացի շնորհակալ են Ռուսաստանին, որ ազատել է նորանց մի անտանելի, անարգական ստրկությունից և բացել է նոցա առջև մի նոր քաղաքական կյանքի ասպարեզ»³⁹:

3. ԿՈՎԿԱՍ ԱՔՍՈՐՎԱԾ ԴԵԿԱՐԻՍՏՆԵՐԻ ԵՎ ՀԱՅ ԱՇԽԱՐՀԱԶՈՐԱՅԻՆՆԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՐԵՎԱՆԻ ԳՐԱՎՄԱՆԸ

Ինչպես ամբողջ Արևելյան Հայաստանի, այնպես էլ Երևանի համար մղված մարտերում աչքի ընկնող դեր խաղացին Կովկասյան կորպուս արտաքրսված աստիճանազրկված դեկաբրիստ սպաները, նրանց «մեղսակիցները»,

38 Տե՛ս Թ. Խ. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը (1801—1879 թթ.), Երևան, 1959, էջ 340:

39 Ստ. Նազարյանց, Երկեր, հատ. I, Թիֆլիս, 1913, էջ 95—96: